

Biró Albin - Biró A. Zoltán

Elszegényedési folyamatok a Csíki-medencében

A „szegény”, „szegénység” fogalmak ma is sokunk számára azt a jelentést közvetítik, hogy valaki nagyon rossz anyagi helyzetben van, amelyből nincs kiút, valaki éhezik, nincs mit felvennie vagy nem lakhat elfogadható körülmények között. Ez a meghatározás egyben azt az értelmezést is magába foglalja, hogy a szegénység „természetellenes” dolog, s mint ilyen, nem a sajátunk érzett világunk tartozéka. „Nem vagyunk gazdagok, de megélünk valahogy” - talán ez a mondat illusztrálta legjobban az elmúlt évtizedekben a szegénységről való gondolkodásunkat, s egyben a szegénység állapotától való távolságtartási igyekezetünket is.

Ma már - a közép- és kelet-európai társadalmak polgáraiként - kénytelenek vagyunk megismerkedni a „szegénység” szó másfajta jelentéseivel, s fel kell adnunk a szegénységgel szembeni távolságtartásunkat is. Közvetlen környezetünkben naponta tapasztalhatjuk azt, hogy szomszédunk, ismerősünk, barátunk egyik napról a másikra „meggazdagodott”, s naponta szembesülünk azzal az érzéssel, hogy saját lemaradásunk rendkívüli módon zavar bennünket. Úgy érezzük, hogy nincsenek igazán esélyeink, egyre-másra kimaradunk a fontos dolgokból. Ezek az érzések, tapasztalatok frusztrálttá tesznek bennünket, önbecsülésünk körül gondok támadnak. Még nem mondjuk azt, hogy szegények vagyunk, de már depriváltságunkat (megfosztottságunkat) saját magunk, a hozzánk közel állók előtt bevalljuk. Elzártnak, megfosztottnak érezzük magunkat olyan javaktól, jogoktól, amelyek - legjobb meggyőződésünk szerint - megilletnének bennünket. Magunkra vonatkoztatva még nem használjuk a „szegény” kifejezést, sőt, a

szomszédot, rokont, ismerőst is még megkíméljük ettől a stigmától. Félünk ettől a kifejezéstől. S ez a félelem érthető. Úgy tűnik, hogy kibírtuk eddig a politikai rendszerváltást, most idomulunk a gazdasági rendszerváltás új törvényeihez, de a nyelvhasználat, a jelentések cseréjét még szívesen halogatjuk, amíg lehet.

Néhány kiindulópont

A közép-kelet-európai társadalmakban a szegénység mint társadalmi jelenség egyidőben két párhuzamos síkon jelentkezik. Az egyik síkon a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását, megerősödését tapasztaljuk. Ezek nyomán szegény rétegek, csoportok, szegény vidékek létrejötteként vagyunk tanúi. A tagolódás végbemegy országos léptékben, de jól kimutatható egy kisebb régió társadalmi folyamataiban is. Olyan folyamatok ezek, amelyek makrogazdasági mutatókkal, életminőség vizsgálatokkal, létminimum számításokkal, jövedelem eloszlási elemzésekkel egyértelműen kimutathatók.

A másik síkon nyelvi-szimbolikus manőverek egyre növekvő halmaza található. Eljárások, amelyek a most formálódó társadalmi egyenlőtlenségek mindennapi tapasztalatainak értelmezésére, megmagyarázására, mentális megélésére irányulnak. Most formálódik, eléggé bátortalan módon, az a beszédmód, amely a szegénység jelenségkörét a társadalmi nyilvánosság kisebb-nagyobb színterein a közeljövőben megjeleníti.

Sajátos helyzet ez, amelyben párhuzamosan jön létre egy társadalmi jelenség és annak nyelvi-szimbolikus reprezentációja. Szoros összekapcsolódásuk, egymásra irányuló kölcsönös feltételezettségük arra figyelmeztet, hogy az elemzésnek mindkét sík eseményeire figyelnie kell, hiszen a végeredmény, a majdani „társadalmi tény” a most még párhuzamosan futó két folyamat közös terméke lesz. A társadalmi tagolódás és a diszkurzív gyakorlat összefüggése azonban arra is utal, hogy a szegénység kezelésére irányuló programoknak, cselekvéseknek is figyelembe kell venniük mindkét síkot, amennyiben hatékonyak kívánnak lenni.

Amikor 1993 folyamán e tanulmány első szövegváltozata készült (Biró - Biró 1994), a tervezett szövegben a deskriptív mozzanatnak tulajdonítottunk fontosabb szerepet, s ezen belül is a székelyföldi

régióban mutatkozó társadalmi tagolódás egy vonulatára, az idősök marginalizálódására összpontosítottunk. Az intézetünkben végzett újabb elemzések (lásd ezzel kapcsolatban Oláh Sándornak az e kötetben közölt tanulmányait), a Keresztény Segítség Alapítvány keretében végzett másfél éves Phare-program tapasztalatai (lásd e kötetben Biró A. Zoltán és Bodó Julianna tanulmányát) néhány lényeges ponton módosították ezt a kiinduló képet.

A témával való foglalkozás viszonylag hamar felszínre hozta, hogy a szegénység társadalmi megítélése és definíciója a vizsgált lokális társadalmakban változásban van, s ennek eredményeként egymástól nagyon eltérő nézetek és magatartások élnek egymás mellett. Így például még mindig erős az a nézet, amely a szegénységet nem az anyagi források hiányával, hanem erkölcsi és jellembeli fogyatékoságokkal hozza összefüggésbe. E nézet szerint ha valaki szegény, akkor annak egészen biztosan alkoholizmus, munkakerülés, a család életvitelének nem megfelelő megszervezése lehet az oka. Tehát - így a közvélekedés - tulajdonképpen megérdemlik, hogy szegények legyenek, s nem is nagyon kell törődni velük, legfeljebb egy minimális eltartás erejéig. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy ez a szegénység-értelmezés a XIX. század nyugat-európai elitjének gondolkodásában volt domináns (áttekintését lásd: Rose 1972, idézi Townsend 1979).

Ezzel szemben közösségi összefogással kell segíteni azokat, akik valamilyen rajtuk kívül álló ok miatt (baleset, természeti csapás stb.) kerültek nehéz helyzetbe. Elsősorban azért kell segíteni, hogy megakadályozzák az ilyen család végleges lecsúszását. A támogatás rendszerint az idős családokra, személyekre is kiterjedt. Az 1989-es fordulat után ez a szemlélet háttérbe szorult, ma már nem képvisel jelentős súlyt. Ez a támogatási gyakorlat a nyugat-európai szociálpolitikai gondolkodás száz évvel későbbi, Rowntree nevével fémjelzett (Rowntree 1901, idézi Townsend 1979) nézeteire emlékeztet, amely már a szegénységet kisebbségi társadalmi csoportokhoz kapcsolta, s a jól körülhatárolható társadalmi csoportoknak úgynevezett minimálsegítséget írt elő.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a székelyföldi rurális régióban nem jelent meg a szegénység olyan formája, amelyet a szakirodalom a „szegénység szubkultúrájának” fogalmával ír le (Lewis 1968). A szegénység mint életforma ebben az esetben olyan

jól körvonalazható, sajátos szerkezettel rendelkező életmódként jelenik meg, amely családról családra öröklődik, egyidőben védettséget és kilépési korlátot is jelent. Ez azt jelenti, hogy a jövedelemeloszlásra, a kettős munkaerőpiacra, a deprivációs ciklusokra vagy a státusz-egyenlőtlenségekre alapozó szakmai vizsgálatok és elméletek eredményei viszonylag kevésbé hasznosíthatók ennek a rurális régióknak a megközelítésében. A mai társadalmi változások azonban arra utalnak, hogy ebben a régióban is számolni kell egy szegény réteg kialakulásával. A jelenlegi átmeneti helyzetre a szegénység többféle formájának és a rá irányuló többféle helyi értelmezésnek az együttélése, keveredése jellemező. A többféle, kvázi-archaikus és modern forma illetve interpretáció együttélése arra ösztönözhet, hogy valamiféle normatív osztályozás helyett a létező és a most kialakuló, egyéni vagy csoportos deprivációk termelődési feltételeit és folyamatait próbáljuk meg rögzíteni.

Amennyiben a depriváció társadalmi meghatározottsága foglalkoztat, s ezen belül a szegénység társadalmi termelődésének helyi feltételei és módozatai is, érdemes végiggondolni a székelyföldi lokális társadalmak történetét a relatív szegénység szempontjából is. A Peter Townsend által bevezetett fogalom alapján akkor beszélünk szegénységről, ha a szóbanforgó egyének, családok, csoportok nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak, olyan tevékenységekben vegyenek részt, olyan életfeltételekhez, javakhoz jussanak, amelyek társadalmukban szokásosak vagy legalább széles körben elfogadottak és helyeslésre találnak (Townsend 1979). Ez a meghatározás azon alapul, hogy a szegénység szorosan összefügg a társadalmi egyenlőtlenség érzékelésével. A szegénység definiálásában nem csupán a statisztikusok döntése, és nem elsősorban a külső szakértő besorolása számít, hanem elsősorban azoknak a véleménye/érezése, akik magukat - másokhoz képest - depriváltak tartják. A szegénység mint társadalmi helyzet tehát szorosan összefügg az önbecsülés, az önértékelés mozzanataival (Miller - Roby 1970), ezt pedig a kisebb-nagyobb léptékű diszkurzív gyakorlat hordozza. A székelyföldi lokális közösségek XX. századi történetét elemezve nyilvánvalónak látszik, hogy a relatív szegénység jelentkezése összefüggésben van a

falvak kifele nyitó/befele záruló mozgásaival. A zártságot fenntartó periódusok a belső normarendszer stabilitása révén szűk keretek közé szorították a relatív szegénység mértékét és megjelenési módozatait. Ezzel szemben az időszaki vagy végleges kilépések periódusai gyakran új normák születését támogatták, s ezek nyomán lokális szinteken is fokozták a váratlan, szokatlan mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket.

Ezeknek a folyamatoknak az ismerete elvezethetne ahhoz, hogy alaposabban leírassuk bár egy régió vonatkozásában a depriváció társadalmi termelődésének fontosabb mechanizmusait, különös tekintettel a családon belüli szerkezeti változásokra. Tanulmányunk korábbi változatában csak érintettük ezt a témát, s nem keríthettünk sort azoknak a védekező/eltakaró mechanizmusoknak a bemutatására sem, amelyek - éppen védekező jellegüknél fogva - a legplasztikusabban mutatják a szegénység egyes formáinak társadalmi súlyát és szerepét.

Tanulmányunk bővített újrafogalmazására készítetett az a tény is, hogy 1993 óta ebben a régióban gyakorlatilag nem történt semmiféle kezdeményezés regionális szociálpolitikai koncepció kidolgozására. Úgy gondoljuk, hogy a tanulmány első változatában felhozott érvek csak egy ilyen szociálpolitika szükségességét hangsúlyozták, de még kevés gyakorlati fogódzót kínálhattak egy regionális szociálpolitika körvonalazásához. A diszkurzív szféra elemzése, valamint a depriváció termelődésével kapcsolatos értelemzések már konkrét kiindulópontok rögzítésére is alkalmat adnak.

Korábbi vizsgálatok, erre a régióra irányuló szakszerű részelemzések hiányában nem foglalkozhatunk a székelyföldi elszegényedési folyamatok általános megközelítésével. Tanulmányunkban elsősorban a falusi idős lakosság marginalizálódási folyamataira összpontosítunk. Mindaz, amit ebben a tanulmányban a régió mai társadalmi folyamatairól, az elszegényedési jelenségekről mondunk az elsősorban a kiválasztott célcsoport, az idős lakosság helyzetének elemzéséhez nyújt értelmezési keretet.

Empirikus tapasztalatok

„Hogy nálunk a faluban nehéz helyzetben élő idős személy van-e? Nálunk ilyen nincsen... Itt mindenki rendben van. Nem tudok róla, hogy ilyen lenne. Egy idős asszony van, aki fekvőbeteg, nem tud mozdulni csak fekszik az ágyban, úgy kell neki mindent adni, forgatni az ágyban. Valami rokonai minden nap, minden második nap bémennek, megcsinálják, amit kell... egy ilyen helyzet van, de nálunk az idős emberekkel nehéz helyzet nincsen...”

(Részlet egy faluvezetővel készített beszélgetésből)

Kászonyfalva, faluvégi ház. Lakója, K. E. néni az életkorát nem tudja pontosan. A beszélgetés alapján 75-78 évesnek tűnik. Férje pásztor volt, Kozmásról származott ide. Az épület dülöngélő faház, lakásra csak egyik szobája használható. A szobában vályogpadló, egy ágy, egy repedt pad, egy kopott szekrény. Az udvaron egy kutya van, más háziállat nincs. Szántóföldje, kaszálója egyáltalán nincs, nyugdíjat nem kap, eddig a pillanatig szociális segélyhez sem jutott. Mosni jár jobb módú, tehetetlen öregekhez. Azoktól kap valamit, akik elfogadják a segítségét. Jókédélyű, beszédes, ezért elfogadják az emberek.

Ház körüli kertje nincs, az udvaron zöldségágyásnak sincs hely. Állítólag az alsó szomszéd segít neki, ha nagyon szükséges. Bár még kora március van, a szobában napok óta nem volt tűz. Nemrég hozott a szomszéd valamennyi tüzelőt, de véleménye szerint azzal spórolni kell, mert most enyhe az idő.

Nagyon vallásos, sokat imádkozik, a kapott segélyt is Isten gondviselésének tulajdonítja.

(Feljegyzés a Keresztény Segítség Alapítvány dokumentációjában, 1991. március)

A több tucatnyi helyszínen készített, hosszabb-rövidebb videofilm részletek egymásutánja meghökkentő képet ad. Holott a kamera tárgyilagos és tartózkodó. Nem közelít tüntetően a szegénység látványos jelei fele, nem keresi a bőségesen kínálkozó különlegességeket, csak lassan körbefordul, és mindent leltárba vesz: a sokévtizedes bútorokat, a már el sem simított rojtos ágytakarót, a repedt tükröt, a fóliadarabbal egybetaposott szőnyeget, a teljes életteret jelentő szoba egymáshoz már nem kötődő tárgyait. Környezet, amelynek minden darabja arra ítéltetett, hogy úgy-ahogy

kitartson még egy darabig... Ennek a környezetnek már nincs kifele fordított arca, nem tudja már magát a falusi társadalomra jellemző norma szerint fölmutatni, nem törekszik arra, hogy fenntartsa a kifele irányuló reprezentáció normatív rendjét (Bourdieu 1982).

A drótozott léckapu, a vakolatlan házfal kívülről ugyanilyen hangulatot áraszt. Az üzenet egyértelmű: ez az életút megszűnt kifele fordulni, ami kitölti, az nem más, mint az önnön fenntartására irányuló állandó és sikertelen igyekezet. Amikor ezen a vidéken az idegen jöttére nem változik meg az arckifejezés és a tekintet, nem módosul a testtartás és a kézmozdulat, bár átmenetileg nem változik meg a fontos tárgyak helye, akkor feltételezhető, hogy az egyén számára létfontosságú mentális/szimbolikus rendben valamilyen nagy változás történt. Ez a változás arra utal, hogy a szóbanforgó személy fizikailag továbbra is a faluban él, de tulajdonképpen már kiszakadt belőle, nem tartozik a falu társadalmához.

Ebben a régióban a szegénységnek több formája ismert. Az önellátó paraszti gazdálkodás modellje nem szegény társadalmi réteget alakított ki, hanem egyes családok, személyek kerültek „szegény” státuszba egy-egy településen belül. A más vidékekről betelepített családok, a más etnikumú, a faluközösségbe be nem fogadott családok gyakran kényszerültek tartós peremhelyzetbe. A normatívnak tekintett életvezetéstől jelentősen eltérő családok (pl. válás, alkoholizmus, betegség, testi fogyatékoság, alacsony teljesítmény a munkavégzésben stb) rendszerint megkapták a „szegény család” stigmát, s ez anyagi és szimbolikus értelemben egyaránt jelentős mértékű marginalizáltságot jelentett. Ám ezekre a formákra nézve voltak és vannak olyan - a viselkedés síkján rögzült - kezelési technikák, amelyekkel a szegénység állapota komolyabb identitászavar nélkül átélhető. Bár mindenki tudja, hogy ezek a családok „szegények”, ezt nem mindig mondják, nem mindig érzetik. A mindennapi élet megélésében számtalan olyan helyzet is van, amikor a szegénység átmenetileg nem fontos vagy elrejtődik. De vannak olyan helyzetek is, amikor nagyobb presztízsvesztés nélkül lehet vállalni, s mindez nem jelenti a faluközösségből való kiesést, az erőteljes és visszafordíthatatlan marginalizálódást.

Ezekben a filmekben azonban a szegénységnek olyan formája mutatkozik meg, amely ebben a régióban mentálisan már nem vállalható, amelyre nincsenek kezelési technikák, s amelyet - mint a

marginalizálódás szokatlan és szégyellt változatát - csak tudomásul venni és úgy-ahogy megélni lehet. Ezért e filmek „hősei” észre sem veszik, hogy rájuk irányul a kamera, nem igazítanak félrefordulva a fejkendőjükön, nem simítják ki gyors mozdulattal a kötényüket, s a falusi világra olyannyira jellemző „frontalitást” mellőzve nem fordulnak szembe a képzelt nézővel sem. Egy helyzet foglyai már, amelynek számukra nemcsak anyagiakban mérhető jellemzői vannak, hanem igen nehezen viselt mentális folyamányai is. „Másokká” váltak, mint a falu lakossága, s ez a másság már - akárcsak a mindenki által ismert, lefokozó jellegű testi fogyatékoság - nem levethető, nem eltakarható, nem megjátszható. Ez a másság hozzájuk rendelt identitás: a marginalizált személy státusza.

Nem állíthatjuk, hogy ez a típusú másság kizárólag az 1989 utáni évek terméke lenne, hiszen marginalizált személyek és szegénysorban élők a székelyföldi falu világában korábban is voltak. De a ma tapasztalható méretek kétségkívül az utóbbi négy év „eredményei”. A Keresztény Segítség Alapítvány 1990-1991-ben a Csiki-medence 41 falujában 600 olyan idős családnak vagy egyedül élő idős személynek nyújtott anyagi támogatást, akik az elszegényedés okán a társadalmi marginalizálódás vissza nem fordítható pályájára kerültek. S ez a szám igen magas akkor, ha figyelembe vesszük, hogy ennek a régiónak a kapcsolattartási kultúrája, közösségi élete általában nem engedi meg a személyek marginalizálódását. A rokon, szomszédi, ismeretségi kör általában védi, „felszínen tartja” a marginalizálódás pályájára került egyént. Ami azonban még elgondolkodtatóbb: a marginalizált státuszba kerülő családok és személyek száma folyamatosan növekszik. Ma már több mint 1500-ra tehetjük azoknak az idős személyeknek a számát, akik a kisebb és közepes méretű falvakban gyakorlatilag magukra maradtak, s a szomszédi-ismeretségi kör is lassan „leírja” őket. Ugyanakkor egyre nő azok száma, akik a következő években erre a sorsra juthatnak, hiszen a kis és közepes falvak idős korú népessége fokozatosan és egyenletesen növekszik.

Az elszegényedésnek ez a formája több okból is figyelmet érdemel. Mindenekelőtt azért, mert ez a jelenség szociális és mentális síkon egyaránt kihívást jelent. A peremre kerülésnek olyan formája ez, amely ebben a régióban korábban nem volt ismert, ezért nincsenek

kialakult kezelési technikái. Ez a jelenség csak egyike a mai falu világára jellemző társadalmi változásoknak. A változások mögött minden bizonnyal az áll, hogy a szocializmus utolsó két évtizedében beindított, de ugyanakkor le is fékezett strukturális változtatások ma újult erővel, korábban nem ismert lendülettel folytatódnak. Ezek az „elszabadult” változások azonban már nem tervezettek, nem mederbe terelhetők, nem ellenőrizhetők. Ezért e filmek képsorainak üzenete jóval több, mint egy szokatlan elszegényedési jelenségre való utalás. Ezek a meghökkentő képkockák arra figyelmeztetnek, hogy a korábban túlszabályozott társadalmi változások ma kiszabadultak a „palackból”, s nemhogy kezelésük, de megértésük is igen sok gondot fog okozni a közeljövőben.

Megközelítési szempontok

Az egyes családok szintjén jelentkező elszegényedés látványos jeleinek tapasztalásakor több kérdés is felmerült bennünk arra vonatkozóan, hogy ez a társadalmi jelenség az adott régióban miképpen közelíthető meg. Korábbi tudományos és publicisztikai megközelítések jeleztek már ebben a régióban ilyen jelenségeket. Ezek a megközelítések - akár publicisztikai, akár tudományos jellegűek voltak - a családi szintű életvezetés gazdasági paramétereinek ismeretében jellemezték a szegénységi szinteket, illetve az elszegényedési folyamatokat, és ugyanezen paraméterek mentén rögzítették azokat a tényezőket is, amelyek ezeket a helyzeteket kitermelték, az elszegényedési folyamatokat beindították. Kivétel nélkül olyan kiváltó okokat soroltak fel, amelyek a családtól, sok esetben a falu társadalmától is függetlenek voltak: a termőtalaj gyengesége, az infrastruktúra hiánya, az ipar hiánya, általában a rendelkezésre álló eszközök és erőforrások szűkössége. Különösen Venczel József munkáit lehet ezzel kapcsolatban említeni (Venczel 1980, 1988), de a közéleti-publicisztikai diszkurzusok rendszeresen „szegény” vidékként kezelték a székelyföldi régiókat.

E korábban megfogalmazott gondolatmenetek alapján a nyolcvanas években kellett volna bekövetkezniük a leginkább látványos elszegényedési folyamatoknak, hiszen a minden család gazdasági életvitelére számára szükséges eszközöket és erőforrásokat ekkor centralizálták a legnagyobb mértékben (kollektivizálás), szinte

minden területen, szinte mindenből krónikus hiány mutatkozott. Az életszínvonal folyamatos és általános romlása mellett azonban ebben az időszakban rétegspecifikus elszegényedési folyamatok kisebb mértékben indultak be, s maga az egész társadalomra jellemző életszínvonal-vesztés korántsem érte el azt az alacsony szintet, amelyet ma az elszegényedés sodrába belekerült családoknál tapasztalhatunk.

A magyarázat abban keresendő, hogy a szocializmus évtizedeiben még működtek azok a kis- és nagyléptékű kapcsolathálóok, amelyek az egyes családok gazdasági életvitelét viszonylag függetleníteni tudták az általános hiány által kitermelt kényszerpályáktól. Míg például a szomszédos Magyarországon ennek a viszonylagos függetlenségnek az alapját a második gazdaság, majd az egyre erősödő kisvállalkozások alkották, addig Romániában a kölcsönös egymásrautaltságok talán soha nem tapasztalt „sűrű” és sokközpontú szerkezete jelentette az alternatív mindennapi élet számára a létezés, a túlélés keretét. Ezzel kapcsolatban különösen érdekes azoknak a védekezési technikáknak a kialakulása és megerősödése, amelyek a szocialista iparosítás és urbanizáció „ellenében” a hétköznapi életvezetés normatív rendjét tovább éltették (Biró 1996). Mint később látni fogjuk, a sűrű kapcsolathálóok szerkezete egyben egyfajta szociális hálóként is működött, és egyáltalán nem rosszul.

Bár a szocializmus évtizedeiről való tudás még meglehetősen hézagos, a fentebb jelzett ismeret birtokában kézenfekvőnek tűnt az a feltételezés, hogy amennyiben ma látványos elszegényedési folyamatoknak vagyunk tanúi, azt elsősorban nem a gazdasági életvezetés elsődlegesnek tekintett paraméterei hordozzák (erőforráshiány, pénzhiány, az infrastruktúra hiánya, a munkaerő képzetlensége stb.), hanem valamilyen egészen más tényező, mégpedig a szociális kapcsolatok dinamikájának alapvető és széleskörű megváltozása.

Ez a kijelentés bizonyítandónak tűnhet gazdasági szakemberek és politikusok számára, de mindazok, akik közelebbről szemügyre vehették ezt a kvázi-archaikus regionális társadalmat, minden bizonnyal egyetértenek velünk abban, hogy az életvezetés mentális-szimbolikus oldala e régió kisebb-nagyobb közösségeiben még mindig prioritást élvez. Ha lényeges változás történik, akkor az ezen

a síkon történik, még mindig az életvezetés mentális-szimbolikus oldala jelenti minden más számára a vonatkozási keretet.

Korántsem törekszünk arra, hogy túlértékeljük a társadalmilag szentesítődött együttműködési formák fontosságát a székelyföldi régió esetében. Azt viszont látnunk kell, hogy igen sok jelenségnek egyszerűen nincs a szó szoros értelmében vett gazdasági magyarázata, a kapcsolathálóok fölépítése és működése felől nézve azonban egy-egy ilyen jelenség értelmezhetővé válik. Ezek a tapasztalatok késztettek arra, hogy az elszegényedési folyamatokat a szociális kapcsolatok jellege és változási trendjei mentén próbáljuk leírni.

A fenti gondolatmenet alapján azt mondhatjuk, hogy ebben a régióban az elszegényedési folyamatoknak két szintjét különböztethetjük meg. A két szint nem áll ok-okozati összefüggésben egymással, de kölcsönösen erősítik egymást.

a.

Egyfelől létezik a vidék általános elszegényedési folyamata, amely rendszerint makrogazdasági tényezőkre vezethető vissza, s amelynek vannak ugyan rétegspecifikus vonatkozásai, de nem eredményezi egy réteg teljeskörű szociális marginalizálódását. Ez a vidék sosem volt igazán gazdag, korábban is több úgynevezett elszegényedési hullám érintette (gyenge gazdasági termés több éven át; erőszakos beszolgáltatási hullám az ötvenes években; az egyéni földtulajdon megszüntetése; a beindított regionális urbanizáció visszafogása stb). Ezek azonban nem jelentették egyidőben sok család számára a mentálisan/szimbolikusan definiált létminimum alá való kerülést.

Az 1989 után beindult, általános elszegényedést kiváltó makrofolyamatok ma többfélék és rendkívül erősek. Részletes tárgyalásuk nem tartozik tanulmányunk tárgyához, ezért csupán felsorolásszerűen utalunk rájuk. Ide kell sorolnunk többek között az alábbiakat:

- A szocializmus által felfuttatott húzó ágazatok (bányaipar, gépgyártóipar) vagy teljesen leálltak, vagy szétesőben vannak, s ez nem csupán átmeneti és szakmai vonatkozású munkanélküliséget jelent ebben a régióban, hanem általában a jónak és biztosnak tekintett munkalehetőségek fölszámolódását is.

- A vállalati privatizáció és szerkezeti átalakítás elhúzódása, a munkanélküliség magas szintje.

- A kétpólusú megélhetési szerkezet (állami munkahely, fix fizetés és munkaerőspórlás egyfelől; energiapazarló, kiegészítő jellegű otthoni munkavégzés másfelől) felszámolódása.

- A potenciális húzó ágazatok (turizmus, egyéni gazdálkodás) teljeskörű stagnálása.

- A helyi szintű vezetés a napi adminisztratív feladatok ellátásán túl más problémák megoldásával gyakorlatilag nem foglalkozik, tehát a helyi munkaerő hasznosításának kérdésével sem. Ugyanez mondható el a regionális vezetésről, amely az elmúlt hét év alatt nem alakított ki regionális foglalkoztatási vagy átképzési politikát.

- A termékforgalmazási és értékesítési rendszer hiánya.

b.

A makrogazdasági folyamatok által kiváltott, regionális szinten tapasztalható elszegényedési szint mellett az 1989 utáni helyzetben az elszegényedés második szintje is tapasztalható. Az általános elszegényedési hullámra rátevéődik a második szint: egy egyre nagyobb számú réteg olymértékű elszegényedése, amely gyakorlatilag a falu társadalmából való kirekesztődést jelenti. Ezt a második szintet hozzuk kapcsolatba a szociális viszonyok dinamikájának alapvető megváltozásával. Míg a korábbi elszegényedési hullámok esetén e vidék kisebb-nagyobb faluközösségei a saját mikrotársadalom működési mechanizmusai révén sikeresen védekeztek a második szint támadása ellen, ez a védekezés ma már nem történik meg. A makrofolyamatok legyűrűzése ellen a helyi társadalom már nem tud védekezni. Úgy véljük, hogy ennek oka nem a makrofolyamatok erősségében keresendő, hanem a helyi társadalmakban végbement belső változásokban, amelyek nyilván nem az utóbbi néhány év termékei, de amelyeket a szocialista társadalom működése sikeresen eltakart, ma viszont szinte egyik-napról a másikra felszínre bukkantak, s egyfajta drámai, nehezen vagy egyáltalán nem kezelhető változás képében jelennek meg.

A tények a tárgyilagosságra törekvő kutató számára is meglepőek. Korábban falvanként alig egy-két személy került marginalizált szerepbe, ma viszont a hatvanöt-hetven év feletti idős családok vagy

magányosan élő öregek szinte kivétel nélkül a teljes marginalizálódás, a faluközösségből való teljes kikerülés felé tartanak. A félreesőbb, kisebb falvakban ezeknek a személyeknek az aránya elérheti a 8-10 százalékot. A jelenséget súlyosbítja, hogy korántsem csak gazdasági értelemben kimutatható marginalizálódásról van szó, hanem arról is, hogy ezek a személyek szinte teljesen kikerülnek a falu mentális-szimbolikus síkon működő közösségből, s ez számukra igen nehezen felfogható, igen nehezen megélhető presztízscsökkenéssel, identitásválsággal jár együtt. A társadalomból való „kiesésnek” ez a formája e vidék lakossága számára teljesen új és szokatlan jelenség. Egyik napról a másikra jelentkezett, meglepően erős formában. Közösségi feldolgozására, értelmezésére nem volt még idő, kezelési technikák kidolgozása még szóba sem jöhetett. A falu szintjén egyelőre mindenki úgy tesz, mintha nem látná ezt a jelenséget.

E vidék faluközösségeinek működési módozatait ismerve úgy véljük, hogy a jelenség értelmezésére ki fognak alakulni technikák, de a jelenség tompítására vagy megszüntetésére már érdembeni kísérlet sem fog történni. Ha ezen a vidéken mindaddig sikerült is megspórolni a szociálpolitikát, a jövőre nézve erre semmi esély. A helyi társadalmak életében végbement változások sokkal lényegesebbek, mintsem azt első ránézésre gondolnánk, s az egész régióra jellemző elszegényedési hullám nem kiváltója, hanem csupán felszínre hozója a már korábban végbement, igazán lényegesnek mutakozó társadalmi átrendeződésnek.

A szociális hálók változásáról

Az elszegényedés második szintjének mai, sokszerű jelentkezése mögött a korábbi évtizedek lényeges, de csak ma mutakozó változásai állnak. A szocializmus utolsó két-három évtizede e régió számára az erőteljesen centralizált modernizációs kísérlet időszakát jelentette. Ennek a folyamatnak az elemzésére még nem került sor, holott csaknem bizonyos, hogy a sokszor érthetetlennek látszó jelenségekre a korábbi évtizedek történései adhatnak magyarázatot. Tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy a ma tapasztalható második elszegényedési hullámnak a kiváltó tényezőit megkeressük. Mivel az eddigiekben folyamatosan arról tettünk említést, hogy a

szocializmus utolsó évtizedei lényeges változásokat hoztak a falu társadalmi struktúrájában, megpróbálkozunk ennek a változásnak (még pontosabban a változás egy szeletének) a körvonalazásával oly módon, hogy a helyi falusi közösség szocializmus előtti működését kiindulópontnak véve fölvezöljük az e vidék falvaira jellemző „belső szociálpolitika” változásait.

a.

Ha az idős család szocializmus előtti helyzetét, társadalmi szerepét vesszük szemügyre, akkor mindenképp azt kell kiemelnünk, hogy formálisan ugyanúgy próbál működni, mint a nem idős családok. Megtartja szinkretikus jellegét, mindent végez, amit falusi családban általában szokás, mindent termel, minden kifele irányuló társadalmi funkciót igyekszik betölteni, s ugyanakkor továbbra is az anyagi gyarapodást tartja a vezérelvnek. Nem lép ki a faluközösségből, nem adja fel a korábbi életvezetési modellt. Természetesen mindezt visszafogottabban, csökkentett mértékben tudja végezni, mozgástere folyamatosan szűkül, de a falusi családmodell komplex jellegét nem adja fel.

Természetesen az idős család már egy sor dolgot nem tud elvégezni vagy nem tud már beszerezni. Ekkor már egy rejtett szociális háló működik körülötte: szomszédok, ismerősök, vérségi rokonok, szociális rokonok segítenek be vagy vállalnak fel munkákat, anélkül, hogy ezt különösebben meg kellene szervezni. Elegendő az, ha az idős család szól, hogy mire van szüksége, sokszor még szólnia sem kell, mert igényeinek jellege, kielégítési módja vagy időpontja mindenki számára közismert. Ebben a periódusban az idős falusi család - bár tevékenységi körét fokozatosan szűkíti - egyáltalán nem éli fel a vagyonát, sőt ha lassú mértékben is, tovább gyarapítja azt. A korábban megszerzett szimbolikus tőkéjéből él, s ez rendszerint sokkal nagyobb, mint amennyit egyáltalán elfogyaszthat. A sűrű kapcsolathálóban tett korábbi befektetései (amelyet a család tagjai korábbi hasonló támogatási gesztusokkal szereztek, de termelte ezt a szimbolikus tőkét a falusi társadalomra jellemző társadalmi viselkedés és társadalmi szerep is) most térülnek vissza, most használnának ki. A szimbolikus tőkéből való élés teszi lehetővé, hogy az anyagi gyarapodásra, legalábbis a vagyon állapotának megőrzésére folyamatosan koncentráljanak.

Ebben a helyzetben a szociális háló működését normatív rend csak akkor szabályozza, ha valaki (gyerek, rokon) feltűnő módon elmulasztja a segítséget, egyébként szabályozásra nincs szükség, hiszen mindazok, akik az idős családon alkalomadtán segítenek, végeredményben a saját szimbolikus tőkéjük felhalmozásáért teszik ezt. A szociális háló működtetésében való részvétel a normatív társadalmi szerep része, s mint ilyen, nem igényel külön szabályozást. A segítségek formája igen széleskörű, kiterjed az idős emberek élelmezésére vagy egészségügyi gondozására is.

Természetesen ilyen körülmények között sem volt mindeki egyforma anyagi helyzetben, s kialakultak a szegénység formái is. Azonban többféle technika is kialakult arra vonatkozóan, hogy a szegénységet (a mindenkivel általlátott és érzékelt nehéz anyagi helyzetet) úgy kezeljék, hogy az ne vezessen marginalizáltsághoz, a közösségből való kikerüléshez. A szegény helyzet kezelésének technikai elsősorban a magatartás és a beszéd síkján működtek. Az alábbiakban bemutatunk néhány ilyen tipikus védekezési eljárást.

Hatékony védekezési technika volt például a kapun belüli és a kapun kívüli magatartások kettősségének kialakulása. Ez például azt jelenti, hogy a szóbanforgó család a kapun belül (a családi életvezetésben) a fogyasztás jelentős visszafogására kényszerül, miközben a közösségi jellegű anyagi terheket teljes egészében vállalja. A szegénység „elrejtésének” ezt a formáját mindeki átlátja, de senki nem szól bele, senki nem mutat rá az ellentmondásra. A kapun kívüli viselkedés belekerül a falu társadalmi nyilvánossága által szentesített, normatív cselekvések sorába, s ez azt jelenti, hogy a szóbanforgó család mentális/szimbolikus szinten nem szegény. Az idős családok a korábbi évtizedekben igen gyakran éltek ezzel a technikával, különösen a mérvadó, a közösség életében sokat jelentő egyházi célzatú adakozások síkján.

Hasonló jellegű védekezési lehetőséget jelentett a releváns társadalmi csoporthoz való tartozás diszkurzív formáinak hangsúlyozott, manifeszt jellegű fölmutatása. Ez jelenthette a társadalmi nyilvánosság terében való személyes megjelenés hangsúlyozását, a nyilvános szerepléshez való ragaszkodást, az „én is ide tartozom” kötelező megfogalmazását.

Végül, de nem utolsósorban, hatékony védekezési technikát jelentett a segítségkérés formáinak igénybevétele. Olyan közösségi vagy

egyéni segítség igényléséről van itt szó, amely megoldja az idős család által már nem vállalható feladatokat, s ugyanakor már nem is merül fel a visszasegítés igénye. Csak egy nagyon egyszerű példát említsünk: az idős család utcára néző kerítésének megjavítása. Erre az idős család önmagában már nem vállalkozhatna (a fizikai erő kifejtés okán sem), s ha a javítás elmaradna, akkor a szakadozó kerítés az elszegényedés el nem takarható jelévé válna. Az igényelt segítség nem csupán anyagi támogatást jelent, hanem elsődleges funkciója az, hogy segít konzerválni az idős családnak a falu fele fordított „arcukat”.

A felsorolt védekezési technikák kapcsán meg kell említenünk azt is, hogy eljátszásukat az elmúlt évtizedekben, különösen 1945 előtt, több tényező is támogatta. Támogató szerepe volt az egyes régiók relatív zártságának, a lokalitás kitüntetett szerepének, a székelyföldi lokális közösségekre jellemző relatív társadalmi tagolatlanságnak. Ezek a korábbi makrotényezők az egyéni marginalizálódás ellen hatottak, s az egyéni elszegényedési folyamatok nyelvi/mentális eltakarási manővereit indirekt módon és hatékonyan támogatták. A lokális közösség működésének ez a módja sajátos belső szociális védőhálót jelentett.

b.

A térszerek létrehozása és az iparosítás beindulása után a fentebb ismertetett szociális háló működése alapvetően megváltozott. A későbbiek során részletesebben kitérünk a változás belső mechanizmusainak ismertetésére, ezúttal csupán a változás eredményeként kialakult felszíni jegeket vesszük számba.

Az egyéni gazdaságok felszámolódása és a városra való ingázás tömegessé válása után a korábbi időszakokra jellemző szociális háló lényegesen átalakult. Az átalakulás szorosan kapcsolódott ahhoz a két lényegbevágó változáshoz, amely ebben az időszakban a falusi társadalom életét szabályozta: a centralizációhoz és a tagolódáshoz. Míg korábban bárki vállalkozhatott például szállításra, ő maga szabályozta az időbeosztását, mindenki rendelkezett a szükséges munkaeszközökkel stb, addig a centralizáció és a tagolódás nyomán pontosan körvonalazódtak azok a személyek és azok az intézmények, amelyeket egyáltalán igénybe lehetett venni. Ha az idős családnak

segítségére volt szüksége (szántás, fakészítés, favágás, különböző szállítások, építkezés stb.), akkor a néptanács, a helyi szövetkezet, a tévesz, a mezőgazdasági gépállomás azon alkalmazottaihoz kellett fordulniuk, akik rendelkeztek megfelelő munkaeszközzel, üzemanyaggal, szakértelemmel s idejük is volt rá. Ebben az időszakban a centralizált és államilag ellenőrzött státuszhoz kötött erőforrásokból általában fölösleg volt, s nem kellett sok pénz ahhoz, hogy az állami alkalmazottak mintegy második műszakként, „fekete” munkában eleget tegyenek a megrendeléseknek. Természetesen ilyen munkákat nemcsak idős családok számára végeztek el. Támogató jellegű szociális háló úgy lehetett mindebből, hogy (1) ezeknek a „lebegő erőforrásoknak” az igénybevétele általában nem került sokba, s az idős családok meg tudták fizetni, (2) ugyanakkor ezeknek az erőforrásoknak a birtokosai - akik rendszerint falubeliek voltak, vagy azzá váltak - fontosnak tartották azt, hogy a „feketemunkát” igen jelentős részben szimbolikus befektetésekre is fordítsák. Akárcsak a korábbi időszak segítői, ők is igyekeztek saját társadalmi státuszukat hosszabb távra bebiztosítani (ez például ismerős vagy köztisztviselőként álló idős családok esetében mindig alacsonyabb munkabér megállapítását jelentette), különböztek viszont a korábbi időszakok önkéntes segítőtől abban, hogy a saját pozíció erősítésére már nem a saját energiaforrásokat használták, hanem az állami tulajdontól „ellopott” avagy olcsón megszerzett energiaforrásokat. Végül azt is meg kell jegyeznünk, hogy ebben az időszakban hivatalosan előírták az idős családok támogatását (tüzelő kiutalása, házhoz szállítása), s ez is jelentett egyfajta támogatást, bár nem mindenhol tartották be, s ahol betartották, ott szinte annyit kellett fizetni érte, mintha az idős család „feketén” igényelte volna a munkavégzést. A tényleges szociális védelmet azonban a „lebegő erőforrások” rendszerének létezése jelentette, amely működésében kiegészült a korábbi évtizedekre jellemző személyes presztízsépítés gyakorlatával. Mindez természetesen csak addig működhetett, amíg a „lebegtetett erőforrások” léteztek, és elérhető közelségben maradtak. Ez a rendszer a korábbi évtizedek szociális hálójához viszonyítva szintén hatékonynak tekinthető, de szerkezetileg egészen más: nem a falu társadalmára jellemző kapcsolatrendszer terméke, csak működéséhez felhasználta ezt a kapcsolatrendszert is. Létezése egy külső tényezőtől függ: a centralizált és meghatározott szabályok

szerint elosztott állami/szövetkezeti vagyontól. Ez pedig elvben bármikor felszámolható, a falu világából kivonható vagy átszervezhető.

c.

Az 1989-es változások gyakorlatilag egyik napról a másikra távolították el, illetve szüntették meg a „lebegtetett erőforrások”-nak azt a rendszerét, amelyre a falusi társadalmak szociálpolitikája jó húsz éven át alapozódott. A téeszeket azonnal felbontották, a mezőgazdasági gépállomások javai részvénytársaságok kezébe kerültek, a néptanácsok korábbi erőforrásai elapadtak. A szocialista vagyon egyik napról a másikra hozzáférhetetlenné vált a falusi társadalom számára. A korábbi erőforrásfőlösleget egyik napról a másikra erőforráshiány váltotta fel, a megmaradt erőforrások magánkézbe kerültek, és a piaci szabályozás szerint kezdtek működni. Az idős családok számára többé szinte semmi nem elérhető. Munkaidőt, gépet, üzemanyagot, szakértelmet megfizetni számukra teljesen lehetetlen. De ha pénzük volna, akkor sem lenne esélyük, mert egy-egy szolgáltatás megszerzése a pénzen kívül még időt és energiát is igényel. Ugyanakkor az is sújtja őket, hogy a szakértelem, a gép, az üzemanyag mintegy kivonul a faluból, olyan helyekre vándorol, ahol folyamatos megrendelésekre van kilátás. Az elmúlt évtizedek nagy társadalmi átrendeződéseit jelzi, hogy a kapcsolatcultúra, az egyéni életvezetések egymásrautaltságának rendje, az egyéni identitásépítés korábban általános szerkezete már nem olyan erős, hogy regenerálni tudná a belső szociálpolitikát kitermelő és fenntartó gyakorlatot. A későbbiekben kitérünk majd ennek a változásnak a mikéntjére, ezúttal csupán azt jelezzük, hogy a falu társadalmára jellemző belső átrendeződés első „áldozatai” tulajdonképpen azok az idős családok és magányosan élő öregek, akik a társadalmi szerkezet változásaira már nem tudnak ők maguk is változással, az életvitel átszervezésével, a foglalkozás megváltoztatásával, elköltözéssel válaszolni. A kapcsolatszerkezeten alapuló rejtett szociális háló régen főlszámolódom, az azt helyettesítő,

a lebegtetett erőforrásokra alapozó szocialista védőháló hirtelen semmivé foszlott, s az elmúlt négy év során még csak elképzelés sem fogalmazódott meg a rájuk is érvényes szociális hálóra vonatkozóan. Központi kezdeményezés egyelőre nem is várható, a regionális vagy helyi kezdeményezések elindítása ebben a régióban föl sem vetődött. Marad a Keresztény Segítség Alapítványéhoz hasonló alkalmi segélyek rendszere, amelynek anyagi keretei azonban igen szűkösek. S marad természetesen a nehéz anyagi helyzet, illetve a marginalizálódás, a falusi társadalomból való jelképes kiszakadás folyamata. Ez utóbbi folyamat következményei külön vizsgáldást kívánnak.

A folyamatok háttere: a lokális kapcsolatszerkezet megválto-zása

A falusi társadalomban végbement változások értelmezése a legnehezebb feladatnak tűnik, amit a társadalomkutatásnak ebben a régióban meg kell oldania. Számtalan felszíni jegy utal arra, hogy sokminden lényegesen megváltozott, ugyanakkor igen-igen sok jele van a változatlanságnak, a korábbi életvezetési modellek restaurációjának is. Az előbbieken bemutatott szociális háló felszámolódása a külső szemlélő számára nehezen értelmezhető, hiszen a falu egész szerkezete formálisan nem változott, ugyanazok az emberek élnek egymás mellett, mint korábban, a foglalkozási szerkezet, az időbeosztás, a térhasználat sok eleme még restaurálódott is 1989 után. Ennek ellenére az idős családokra, idős személyekre irányuló magátólértetődő törődés ma már elmarad. Korábbi vizsgálataink során többféle szempontból próbáltuk elemezni a falusi társadalomra jellemző kapcsolatszerkezetek változásait, s ezek alapján állítjuk azt, hogy a szociális háló megszűnése mögött a kapcsolattartás és kapcsolatépítés módozataiban bekövetkezett mély szerkezeti változások állnak.

Ezek a változások a hatvanas évek elejétől indultak be. Ezen a vidéken ekkor zárult le a kollektivizálás, s a magán földtulajdon megszüntetése az egyéni életvezetések megváltozását indította el. A kapcsolatszerkezetben mutatkozó változások a hetvenes-nyolcvanas években tetőztek, az erőltetett urbanizáció és iparosítás időszaká-ban. A továbbiakban ennek a változásnak néhány elemét mutatjuk be,

hangsúlyozva, hogy a falusi társadalomra jellemző kapcsolatszerkezet lényeges átalakulása sokféle szekundér változást hívott életre, s ezek közül a belső szociális háló szétesése csupán az egyik.

a.

A szocialista iparosítás által kiváltott társadalmi mozgások nyomán (ezek közül kiemelkedően az ingázás dominált) felszámolódott vagy lényegesen átalakult a kapcsolattartás fizikai kerete. E vidék falvaiból szinte minden felnőtt és munkaképes férfi és nő városra vagy a szomszéd faluba ingázott. A munkahelyek és időbeosztások különbözősége kiiktatta a korábbi életvezetés legfontosabb komponensét: az állandó és önkéntelen egymásrafigyelést, a „mindenki mindenkiről mindent tud” állapotát. A kapcsolatrendszer tér- és időhasználatba való ágyazottsága korábban nem csupán a falusi társadalomra jellemző közös tudás fenntartását jelentette, hanem nagyfokú magabiztosságot is adott azáltal, hogy mindenki számára lehetővé tette az egyéni cselekedetek, életesemények azonnali közösségi megmérettetését is.

A kapcsolatszerkezet terén ezért a változás első mozzanata abban jelentkezett, hogy az egyéni, családi életvezetések egymáshoz viszonyítva „eltolódtak”. A tér- és időhasználatok váratlan aszinkronja a kapcsolathálókhöz való tartozás, a kapcsolatban levés egyértelműségét szüntette meg. Ettől kezdve a kapcsolathálóhoz való tartozás hovatovább egyéni erőfeszítés függvénye lesz.

b.

A kapcsolatrendszer tér- és időbeli kereteinek szétesése azonban korántsem jelentette a sűrű kapcsolathálókból élés iránti igény megszűnését. Az egymás mellett élés magától értetődő kereteinek felszámolódása számtalan kompenzációs eseményt hívott életre (közös várakozási vagy utazási keretek kialakulása, alkalmi találkozások, családi ünnepek, a falu nagyobb ünnepei). A mobilitás sodrába belekerült egyén számára az igazán lényeges dolgok már nem a szomszéd szeme előtt történtek, s mégcsak nem is a faluban, hanem a városban, a gyárban. A találkozási alkalmak keretében különféle történetmondásokkal próbálták felhívni magukra a figyelmet azzal a céllal, hogy a velük történeteket a faluközösség

tudomására hozzák, a közös tudás részévé tegyék, a történetekhez a számukra fontos vonatkozási környezet hallgatólagos jóváhagyását elnyerjék.

Ezek az utólagos kompenzációs események „ünnepi kapcsolatformák” sokaságát termelték ki, amelyekben a szereplés, a túlzás, a megtörtént események megváltoztatása nagy szerepet kapott. Ezekben a kapcsolatokban minden résztvevő igyekszik alkalmi, sikeres, eladható szerepet alkotni magának, amely egyébként nem létezett az éppen aktuális kapcsolatforma előtt, és nem fog létezni utána sem. Míg a lokális társadalomra korábban jellemző kapcsolatszerkezet jól ismert, begyakorolt kapcsolatformákat működtetett, ebben az új helyzetben előtérbe kerültek az eseti, efemer jellegű, alkalmilag kreált találkozási és beszélgetési események.

A találkozási események számbeli gyarapodása és típusbeli bővülése általában teszi kérdéssé és kezelendővé az egyén számára a lokális társadalomhoz való tartozás módozatait. Ez az a pont a mobilitás sodrába belekerült személy számára, ahol a személyes életvezetés napi feladatainak megoldása szinte kizárólagos szerepet kap. Emellett a „másikra” való figyelés - legyen az szomszéd, rokon, barát vagy éppen szimbolikus járandóságát követelő idős személy - mellékessé, teherré válik.

c.

A kapcsolatok kiépítése és fenntartása most már időbe és energiába kerül. S nem csupán azért, mert szétesett a kapcsolatokat automatikusan termelő keret, hanem azért is, mert igen sok kapcsolatot a falu társadalmán kívül kell kiépíteni, s közülük nem egyet olyan eljárásokkal, amelyeket a falu társadalmában korábban nem alkalmazott. Minden egyes kapcsolattartó tevékenység egyben befektetés is, ezért a jól működtethető kapcsolatok száma sokkal kisebb, mint a falu világában korábban volt, a létező kapcsolatok halmaza sokkal tagoltabb, az egyes kapcsolatok kiépítése és fenntartása pedig a hasznosság, a célszerűség kritériuma alapján meg is mérettetik.

Az egyéni kapcsolatháló nagysága és eredményessége ebben az új helyzetben többé már nem az egyén számára adott társadalmi

szerkezet adománya, hanem nagyon is az egyéni kompetencia függvénye.

d.

Az egyén számára fontos kapcsolatok nagyobb része már nem a falu világához kötődik, hanem a városhoz (munkahely, vásárlások, beszerzések, ügyintézők stb.). Ez a változás a falu társadalmához tartozó kapcsolatok folyamatos leértékelődéséhez vezetett. Bár 1989 után kimutatható a falu világához tartozó kapcsolatok fontosságának újbóli növekedése, különösen a földtulajdon visszaállítása kapcsán szerveződő kapcsolatokban és találkozási eseményekben, ezt a restaurációs folyamatot azonban átmeneti jelenségként kell kezelnünk. Mára nyilvánvalóvá vált, hogy ebben a régióban a földtulajdon visszaállítása nem oldja meg a munkaképes lakosság foglalkoztatási gondjait, s a falun kívüli kapcsolatok ismét fölértékelődnek.

e.

A kapcsolatszerkezet változásában jelentős mozzanatot jelent az erre a vidékre jellemző nagycsaládi jellegű kapcsolatrendszer átalakulása. Míg a korábban említett folyamatok mintegy fentről kezdték ki a falu kapcsolatszerkezetét, a családon belüli átalakulások mintegy alulról kezdeményeznek vissza nem fordítható szerkezeti módosulásokat.

A székelyföldi régióra általában jellemző rurális családi habitust két összetevő határozta meg. Egyrészt az, hogy a családi habitus sok eleme kivetítődik a konkrét tárgyi (beépített) és természeti (rítusszerűen beélt) környezetbe. A beélt, illetve beépített fizikai környezet, mint bárki által azonosítható családi tulajdon, valamint a beélt módja adta a család identitását. A családi habitus másik összetevője az, hogy a két- vagy esetenként még háromgenerációs család kötelezően betagozódik a családnál tágabb mikro-networkbe, amely a vérségi és szociális rokonság néhány kiemelt tagjából áll össze. A családi habitusnak egy szűk körű, jól behatárolt szociális térbe való kivetítése mintegy kiegészíti a fizikai térbe való kihelyezést. Ez a családi habitus fizikailag már nem nagycsalád, de működésében igen. Olyan szerkezet, amelyet kevés személy, például egy önálló kétgenerációs család már nem tud életben tartani.

A székelyföldi rurális családok mind a mai napig szolgáltatnak példákat arra, hogy az így kialakult családi habitus nemzedékről nemzedékre öröklődik. Az apát felváltja a fiú, a rokon vagy a szociális rokon szerepét más személy tölti be, de a szerkezet változatlan marad. Az elmúlt évtizedek életformaváltási, urbanizációs folyamatai ezt a kvázi-nagycsaládi szerkezetet több ponton nehéz helyzetbe hozták. A magántulajdon felszámolása megkérdőjelezte a fizikai térbe kivetített családi identitás relevanciáját. A kvázi-nagycsalád elsőrendű referenciakeretét jelentő mikro-network az egyéni életvezetések aszinkronjai miatt került veszélybe. Az igazi kihívást azonban az jelenti, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fiataljai a faluból való időszakos vagy végleges kilépések miatt már nem tanulták meg a családi habitus életbentartásának, mindennapi újratermelésének technikáját. Bár a család, az idős és a középkorú generáció ma sok helyen még fizikailag együtt van, a családi identitás fokozatosan szétesik, eljelentéktelenedik. Különösen érinti ez a folyamat a magukra maradt időseket, akiknek sem energiájuk, sem eszközeik nincsenek már a családi habitus életben tartására. Azt pedig ebben a régióban végképp nem ismerik, hogy miként lehet az egyéni identitást a családi identitás hiányában kialakítani, életben tartani.

A családi habitusok bomlása lefele tartó, nem megállítható spirál ebben a rurális régióban. Képletesen szólva azt lehet mondani, hogy a családi kapcsolatszerkezet átalakulása után a magára maradt idős személy megszűnik család lenni (a korábbi családi habitus fölszámolódik), s mint egyén - a létező más családi habitusok mellett - marginalizálttá, lényegtelenné, periférikussá válik.

* * *

A fentebb elmondottak a falu társadalmára jellemző kapcsolatrendszer változásának csak néhány elemét jelzik, de talán ebben az utalásos formájukban is érzékeltetik, hogy a város vonzáskörébe került falusi társadalomban a presztízstermelés, az identitásépítés színhelye már nem kizárólag a falu. A nagyszámú kompenzációs esemény arra utal, hogy a falu világában működtetett kapcsolatok egyre nagyobb mértékben csak az identitáskép megőrzésének a színterei. Nem alapvető érdek többé a struktúra által

felkínált kapcsolatszerkezet fenntartása. Mivel a korábban működő, rejtett szociális háló végeredményben e struktúra által felkínált, a közösségi tér- és időhasználatban feloldott kapcsolatszerkezetnek a része volt, a kapcsolatszerkezet külső és belső szerkezeti megváltozását a szociális háló sem élhette túl.

Nem az öregek iránti tisztelet tűnt el, nem a kölcsönös segítség szándéka változott meg a szocializmus utolsó két évtizedében, hanem a társadalomban élés módja alakult át igen jelentős mértékben. Megmaradhatott az emberi együttérzés, a segítségi szándék, de megszűnt az a társadalmi keret, amely ennek az érzésnek és ennek a szándéknak a mindennapos gyakorlását a közösségben élés egyik alapvető komponensévé tette. Azt is mondhatnánk, hogy a kapcsolatszerkezet átalakulása folytán a falusi társadalomban megváltozott az önzetlen segítségnyújtás „ontológiai” státusza: korábban a falusi társadalomban való létezés módjához tartozott, míg később személyes vonatkozású és alkalomszerűen választható etikai mozzanattá vált. A lebegtetett erőforrások rendszere - amely gyakorlatilag minden idős család számára elérhető volt - sikeresen takarta el ezt a változást, a belső tartalékokra alapozódó rejtett szociális hálót sikerrel váltotta fel egy külső feltételektől függő variáns. Az 1989-es változások azonban szinte egyik napról a másikra hozták felszínre a két tény: a szocialista társadalom által fenntartott háló gyengeségét, és a belső tartalékokra alapozódó szociális háló eltűnését. Mivel a kapcsolatrendszer változása nem megfordítható folyamat (ti. egy modernizációs folyamat része, s mint ilyen, ma is kimutatható, csak lassúbb a változás ritmusa), a belső tartalékokra alapozó rejtett szociális háló sem rekonstruálható.

Néhány következtetés

Nem ennek a tanulmánynak a feladata az, hogy a régió falusi társadalmait érintő mély szerkezeti változások várható következményeit, a negatív hatások fékezésének módzatait részletesen számbavegye. Minderre egy külön tanulmányban kell majd sort keríteni, a kutatási eredmények mellett figyelembe véve az eddigi karitatív munka tapasztalatait, illetve az egyáltalán rendelkezésre álló erőforrásokat. Jelen tanulmány lezárásaként csupán néhány olyan gondolat megfogalmazását tartottuk

szükségesnek, amely egyrészt az eddig elmondottakból következik, másrészt amely egy átfogó segélyezési stratégia kiindulópontja lehet.

a. Kiindulópontként célszerűnek látszik elfogadni azt, hogy az elszegényedésnek ebben a tanulmányban bemutatott formáját a falu társadalma nem tudja kezelni. Nem tudja kezelni sem a napi gyakorlat, sem pedig a napi diszkurzusok szintjén. A jelenség mentális-szimbolikus feldolgozásának hiánya különösen figyelemreméltó tény. Bár a köztudatban - főleg az értelmiségi rétegek egyikében-másikában - valóságos mítosza van a rendtartó, önmagán segíteni tudó székely falunak, ez esetben erről a képzeletbeli önfenntartó erőről le kell mondanunk. Ebben a régióban egy szociálpolitika stratégiai megalapozása és valamiféle szociális háló kiépítése már nem spórolható meg. S ennek szükségszerűen együtt kell járnia az elszegényedési folyamatokról való diszkurzus kialakításával.

b. Mivel a közeljövőben Romániában nem számíthatunk sikeres és ugyanakkor országos hatósugarú szociálpolitikára, a helyi tanácsoktól pedig ennél sokkal égetőbb problémák megoldását is hiába várják a falvak lakói, rövid távon csak a regionális hatósugarú karitatív szervezetek munkába állítása és működtetése jelentheti az egyetlen épkézláb támogatási rendszert. Valószínűnek tűnik, hogy hosszabb távon is valamiféle regionális szociálpolitika kidolgozása jelenthet megoldást, amelyet csak a régiók életében központi szerepet játszó városok vállalhatnak fel.

c. A szociális háló kidolgozását, fenntartását rövid távon válláló karitatív szervezeteknek mindenképpen tovább kellene lépniük az alkalmi segélyezési gyakorlaton, bár jelen pillanatban az érintettek számára ezek a segélyek is igen nagy segítséget jelentenek. A családi habitusok szétesésének jelenségei jól mutatják azt, hogy egyáltalán milyen korlátozott szerepük lehet az anyagi támogatásoknak. Mindenképpen szükséges volna anyagi alapokat találni arra, hogy az egy régiót átfogó karitatív szervezetek elvégezhessék a marginalizálódók nyilvántartását, és ami még fontosabb: az egyes családok és egyedülálló személyek helyzetének bár időszakos nyomonkövetését. Ez nyilván olyan személyek betanítását és részleges alkalmazását jelentené, akik a segítő és ellenőrző szerepet betöltő személyes kapcsolat hatékony formáit képesek kialakítani és életben tartani. Ez a javaslat már elvezet ahhoz az elvhez, amelyet

egy regionális szociálpolitika nem hagyhat figyelmen kívül: a helyi és regionális endogén kapacitások számbavételéhez, felhasználásához (erről bővebben lásd jelen kötetben a Keresztény Segítség Alapítvány Phare programját bemutató tanulmányt).

d.

Tekintettel arra, hogy igen mély szerkezeti változás húzódik meg az elszegényedés mai formái mögött, s mind a felszíni jegyek számbavételét, mind pedig a folyamatok megismerését illetően kevés biztos információval rendelkezünk, célszerű lenne az erre a területre irányuló alapkutatások ösztönzése (esettanulmányok készítése, a máshol már bejáratott segélyezési gyakorlat helyi adaptálásának kidolgozása, a várható trendek jelzése stb.). Különösen hasznosak lennének azok a további vizsgálatok, amelyek nem az elszegényedési folyamatok „végtermékeinek” számbavételére összpontosítanak, hanem a társadalmi depriváció termelődésének leírására.

Felhasznált irodalom

Biró Albin - Biró A. Zoltán 1994

Elszegényedési jelenségek a Csíki-medencében.
Hitel - Erdélyi Szemle 1.

Biró A. Zoltán 1996

Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években.
Az átmeneti életformákban működő stabilizációs
stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében.
In: Diószegi L.(szerk.) *Magyarságkutatás 1995-96.*
Budapest.

Bourdieu, P. 1978

A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése.
Gondolat, Budapest.

Bourdieu, P. 1982

A fénykép társadalmi definíciója.
In: Horányi Ö. (szerk.) *A sokarcú kép.*
Tömegkommunikációs Kutatópözpont, Budapest.

Ferge Zsuzsa 1994

Szociálpolitika és társadalom.
ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke,
Budapest.

Ferge Zsuzsa - Lévai Katalin 1991

A jóléti állam.
ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke,
Budapest.

Lewis, O. 1968

Sanchez gyermekei.
Európa Könyvkiadó, Budapest

Miller, S.M. - Roby, P. 1970

The Future of Inequality.
Basic Books, New-York.

Polányi Károly 1976

Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.
Gondolat, Budapest

Rose, M.E. 1972

The Relief of Poverty: 1834 - 1914.
MacMillan, London

Rowntree, B.S. 1901

Poverty: A Study of Town Life.
MacMillan, London.

Spéder Zsolt 1996

Ikertestvérek. - A szegénység arcai a mai
Magyarországon.
Századvég 2.szám.

Townsend, P. 1979

Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household
Resources and Standard of Living.
Penguin Books.

Townsend, P. 1995

A szegénység Kelet-Európában - a világméretű
polarizáció legutóbbi megnyilvánulása.
Esély 5.

Venczel József 1980

Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi
társadalomkutatás köréből.
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Venczel József 1988

Erdélyi föld - erdélyi társadalom
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Weber, M. 1966

Gazdaság és társadalom.
Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

Zombori Gyula 1994

A szociálpolitika alapfogalmai.
ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke,
Budapest.